

**Marcin Jędrysiak**

ORCID: 0000-0002-2855-4430

Uniwersytet Wrocławski

marcin.jedrysiak@uwr.edu.pl

Rodzaj artykułu: oryginalny artykuł naukowy

## Sułtangalijewszczyzna — o „muzułmańskim” marksizmie Mirsaida Sułtana-Galijewa

**Słowa kluczowe:** marksizm, Tatarzy, Sułtan-Galijew, ZSRR, Józef Stalin, islam

### 1. Mirsaid Sułtan-Galijew — zarys biografii

Mirsaid Sułtan-Galijew (1892–1940) — jak na myśliciela pochodzącego z terenu Europy Wschodniej — doczekał się dość znacznej uwagi światowej nauki. Nie chodzi tu tylko o prace autorów pochodzących z Rosji czy pozostałych państw powstałych po rozpadzie Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich; o Sułtanie-Galijewie pisali autorzy zarówno anglosascy<sup>1</sup> czy francuscy<sup>2</sup>, jak i tureccy<sup>3</sup>. Postaci tej poświęcono też kilka prac w Polsce: Sułtana-Galijewa opisują S. Chazbijewicz<sup>4</sup> czy H. Szlajfer<sup>5</sup>, tekst o nim znalazł się także w jednym z numerów paryskiej „Kultury”<sup>6</sup>. Nie

<sup>1</sup> Prace tych autorów zostaną wskazane i wykorzystane w dalszej części pracy.

<sup>2</sup> A. Bennigsen, C. Lemercier-Quelquejay, *Sultan Galiev, le père de la révolution tiers-mondiste*, Paris 1986.

<sup>3</sup> H. Kakinç, *Sultan Galiyev ve milli komünizm*, Istanbul 2003.

<sup>4</sup> S. Chazbijewicz, *Sułtan Galijew i ideologiczne podłoże politycznego separatyzmu muzułmanów w Rosji w latach 1917–1920: przyczynek do polityki narodowościowej w Związku Sowieckim*, „Echa Przeszłości” 2009, nr 10.

<sup>5</sup> H. Szlajfer, *Koncepcje Sułtana-Galijewa, Mariátegui’ego i Haya de la Torre: zarys ujęcia porównawczego*, „Studia Polityczne” 27, 2011.

<sup>6</sup> A. Kruczek, *Sułtan-Galijew — po 50-ciu latach*, „Kultura” 1973, nr 9.

wiadomo dokładnie, jakie przyczyny doprowadziły do tak intensywnego zainteresowania tatarsko-baszkirskim teoretykiem muzułmańskiego marksizmu. Być może jest to zasługa pewnego mitu jednej z pierwszych ofiar czystek Stalina — kwestii do dzisiaj budzącej pewien spór wśród historyków. Innym powodem może być faktyczne znaczenie myśli Mirsaida Sułtana-Galijewa dla muzułmańskich postkolonialnych reżimów dążących do budowy socjalistycznych państw w świecie arabskim. Portrety tatarskiego bolszewika miały wisieć w gabinecie Gamala Abdula Nasera czy Ahmada Ben Belli<sup>7</sup>.

Mirsaid Sułtan-Galijew urodził się w 1892 roku w Jelimbietowie, w guberni ujskiej. Pochodził z małżeństwa osób z różnych klas społecznych: jego ojciec wywodził się z chłopstwa, pracował jako nauczyciel w rodzinnej miejscowości, matka zaś przynależała do warstwy szlacheckiej. Między innymi z tych przyczyn dzieciństwo Sułtana-Galijewa było (według jego własnych relacji) trudne — rodzina jego matki często wyszydzała go z powodu na poły chłopskiego pochodzenia; ojciec z kolei często bił matkę, był także bardzo surowy wobec Mirsaida, również stosując wobec niego przemoc i zmuszając do ciężkich prac<sup>8</sup>. Tym doświadczeniom przypisuje się bardzo duże znaczenie w ukształtowaniu się egalitarnych i socjalistycznych poglądów Sułtana-Galijewa. Jednocześnie dorastanie w domu nauczyciela pozwoliło na wychowanie Mirsaida w duchu nowoczesnej muzułmańskiej szkoły. Chaidar-Galija, ojciec Sułtana-Galijewa, był zwolennikiem dżadidyżmu (arab. *Usul-i-Dżadid* — nowa metoda), popularnej na terenie Rosji metody nauki zapoczątkowanej przez krymskiego Tatarę Ismaila (Iwana) Gasprinskiego. Dżadidowie dokonali europeizacji islamskiego szkolnictwa, rozpoczęli nauczanie nowych przedmiotów (na przykład języków europejskich), wprowadzali także metody liberalnej pedagogiki europejskiej<sup>9</sup>. Dla Gasprinskiego edukacja była kluczem do stworzenia nowoczesnego narodu, zdolnego stać w jednym szeregu z innymi narodami Europy. Dżadidyżm proponował nową metodę nauki języków — metodę fonetyczną, która miała zastąpić sylabiczną<sup>10</sup>. Z czasem dżadidyżm z metody nauczania przekształcił się w jeden z głównych wyrazów modernizmu islamskiego oraz zaczął być kojarzony z programem politycznym. Narastały też wśród zwolenników tej metody sentymenty panturkizmu/panturaniżmu, współgrając z występującym w owym czasie przebudzeniem narodowym wśród Tatarów. Dżadidzi podziwiali europejską naukę, siłę militarną i bogactwo i pragnęli tego samego dla własnego społeczeństwa. Jednocześnie jądrem dżadidyżmu było szczere przywiązanie do religii — jego zwolennicy nie uważali, że tworzą coś zupełnie nowego, lecz w istocie przywracają islamskiemu szkolnictwu dawny blask.

<sup>7</sup> V. Hamzić, *Mir-Said Sultan-Galiev and the idea of Muslim Marxism: Empire, third world(s) and praxis*, „Third World Quarterly” 37, 2016, s. 2058.

<sup>8</sup> M.R. Baker, *Did he really do it? Mirsaid Sultan-Galiev, party disloyalty, and the 1923 affair*, „Europe-Asia Studies” 66, 2014, nr 4, s. 591, 592. Należy jednak wskazać, że relacja ta opiera się jedynie na autobiografii samego Sułtana-Galijewa i może stanowić jedynie pewną próbę stworzenia mitu oraz ukazania go jako niemalże przeznaczanego do marksizmu.

<sup>9</sup> S. Chazbijewicz, *op. cit.*, s. 264.

<sup>10</sup> G.R. Capisani, *Nowe państwa Azji Środkowej*, Warszawa 2004, s. 107, 108.

Sam Sułtan-Galijew nie definiował się jednak jako osoba zbyt czytana, głównie ze względu na ubogie życie, niepozwalające mu na nabywanie książek. Znał dzieła Piotra Kropotkina, Karola Kautskiego czy niektóre prace socjaldemokratów. Samym marksizmem zainteresował się dopiero w 1917 roku<sup>11</sup> (choć już w 1905 roku został członkiem muzułmańskiej organizacji lewicowej *Islah*); w tym samym roku wstąpił do Rosyjskiej Socjaldemokratycznej Partii Robotniczej (bolszewików). Do wsparcia partii Włodzimierza Lenina miało doprowadzić go przekonanie, że to właśnie ona najlepiej zadba o interesy muzułmanów w Rosji.

Pierwsze lata Mirsajda Sułtana-Galijewa w partii komunistycznej były pełne sukcesów. Między innymi dzięki jego staraniom Tatarzy z Kazania wsparli pod czas rosyjskiej wojny domowej rządu bolszewików. Sułtan-Galijew szybko awansował: w 1918 roku został mianowany komisarzem ds. rosyjskich muzułmanów, a później przewodniczącym Centralnego Muzułmańskiego Kolegium Wojskowego przy Komisarzu Ludowym ds. Wojennych. Udało mu się między innymi przekonać przywódcę Baszkirów, Ahmeta Zekiego Welidiego Togana, do przejścia na stronę bolszewików. Z tego okresu pochodzą też pierwsze artykuły dotyczące kwestii skolonizowanych narodów Wschodu oraz słowa krytyki co do skupienia się partii na ekspansji rewolucji jedynie na Zachód, sformułowane w jego najśłynniejszym artykule *Socjalnaja riewolucija i Wostok*. Był to również okres, w którym mocno zaangażował się w działalność periodyku „*Żyżn nacjonalnostiej*”. Galijew został także jednym z członków Komisariatu ds. Narodowości<sup>12</sup>.

W latach 1920–1923 coraz mocniej zaznaczało się jednak rozczarowanie Sułtana-Galijewa rządami bolszewików. W szczególności było to związane z nieutworzeniem jednej tatarskiej republiki. Rozczarowanie to zostało wprost wyrażone w przemowie podczas XII Kongresu Rosyjskiej Komunistycznej Partii (bolszewików). Galijewowi coraz bardziej przeszkadzał dostrzegany wyraźnie problem dominacji Rosjan w ramach ZSRR oraz duszenie aspiracji narodowych mniejszości. Doprowadziło to w końcu do jego wydalenia z partii oraz aresztowania w 1923 roku. Lew Trocki miał potem powiedzieć, że była to pierwsza wysoko postawiona ofiara stalinowskich czystek<sup>13</sup>. Był to zapewne początek niekiedy powielanego poglądu, iż Galijew był kozłem ofiarnym, a jego sprawa jedynie pretekstem do wywołania czystek wśród funkcjonariuszy partyjnych wywodzących się z narodów muzułmańskich. Obecnie w literaturze niekiedy podważa się wizję niewinnego Sułtana-Galijewa. M.R. Baker uważa, że krytyka zaniedbania kwestii wschodniej wcale nie wzbudziła oburzenia w Politbiurze. Co więcej, również wystąpienie na XII Kongresie wcale nie musiało spowodować dużego gniewu Stalina, który nie miał jeszcze wyrobionej opinii na temat sposobu organizacji republik radzieckich<sup>14</sup>. Poza tym pierwotnie Politbiuro nie zakładało wszczęcia kryminalnego postępowania względem Galijewa. To jed-

<sup>11</sup> M.R. Baker, *op. cit.*, s. 592.

<sup>12</sup> S. Chazbijewicz, *op. cit.*, s. 274.

<sup>13</sup> A. Kruczek, *op. cit.*, s. 78.

<sup>14</sup> M.R. Baker, *op. cit.*, s. 598, 599.

nak nie kaprys Stalina, ale twarde dowody miały zadecydować o losie tatarskiego bolszewika — miał on próbować stworzyć kolonialną komunistyczną międzynarodówkę w opozycji do Kominternu. Jego głównym grzechem miało być jednak utrzymywanie kontaktów z Zekim Walidowem, liderem ruchu Basmaczy, którzy wznieci powstanie przeciw władzy sowieckiej. Ponadto miały istnieć przekonujące ślady wskazujące na to, że Galijew organizował w partii własną, separatystyczną frakcję<sup>15</sup>. Według M.R. Bakera Sułtan-Galijew rzeczywiście prowadził zakulisową grę, utrzymując kontakty z perskimi czy tureckimi komunistami i wymieniając się tajną, kodowaną korespondencją z baszkirskim narodowym komisarzem edukacji Abdułłą Adigamowem<sup>16</sup>. Niezależnie od interpretacji Sułtana-Galijewa wyrzucono z partii 4 maja 1923 roku jako element antypartyjny i antyradziecki.

Po 1923 roku Sułtan-Galijew przeżył jeszcze siedemnaście lat. Do 1928 roku znajdował się na pełnym marginesie życia politycznego. Mimo to podczas sprawy Kamieniewa i Zinowiewa zaczęto używać wobec mużułmańskich działaczy partii zarzutu o „sułtangalijewszczyznę”, co miało oznaczać narodowe odchylenie wśród nich. Czystka nie ominęła również samego Sułtana-Galijewa, który w 1930 roku został skazany na rozstrzelanie — z niewiadomych przyczyn wyrok został zamieniony na dziesięć lat więzienia, a po czterech latach Sułtan-Galijew został z niego zwolniony. Ponownie aresztowano go w 1937 roku, po czym po brutalnym przesłuchaniu zmuszono do zeznań. Ostatecznie wyrok śmierci usłyszał ponownie w 1939 roku. Wykonano go 28 stycznia 1940 roku<sup>17</sup>.

## 2. Interpretacja koncepcji Sułtana-Galijewa w literaturze przedmiotu

W literaturze przedmiotu wskazuje się wiele elementów myśli Sułtana-Galijewa. S. Chazbijewicz wskazywał, że działacz stworzył

coś w rodzaju profetycznej ideologii. Próbował w niej połączyć marksizm-leninizm, islam i nacjonalizm. Stworzył teorię „proletariackiej narodowości”, twierdził, że narody kolonizowane są w całości w sytuacji proletariatu europejskiego, a wśród nich najważniejszą rolę odgrywają mużułmanie<sup>18</sup>.

A. Kruczek stwierdzał, że doktryna Sułtana-Galijewa powstała z przekonania, że rewolucja proletariacka nie załatwia problemu nierówności narodów. Zamiana światowej dyktatury jednej klasy społeczności europejskiej (to jest burżuazji) na światową dyktaturę jej przeciwnika (proletariatu), nie zmieni losu uciśnionej części ludzkości,

<sup>15</sup> *Ibidem*, s. 603 n.

<sup>16</sup> *Ibidem*, s. 599, 600.

<sup>17</sup> Sh.F. Mukhamedyarov, B.F. Sultanbekov, *Mirsaid Sultan-Galiev: His character and fate*, „Central Asian Survey” 9, 1990, nr 2, s. 114, 115.

<sup>18</sup> S. Chazbijewicz, *op. cit.*, s. 274, 275.

czyli narodów kolonialnych. Jego zdaniem program Sułtana-Galijewa można sformułować następująco: „muzułmanie wszystkich narodów, łączcie się do walki z kolonialnymi wyzyskiwaczami i rosyjskimi komunistami, którzy również okazują się kolonialnymi eksploatatorami, ukrywającymi się pod maską komunizmu”<sup>19</sup>. Zdaniem A. Kruczka Sułtan-Galijew odrzucił ideę walki klas i zamienił ją w ideę walki nierozwiniętych narodów kolonialnych z narodami państw rozwiniętych. Narody muzułmańskie są bowiem, bez względu na klasy, uciśnione. Co więcej, przypisywał tatarskiemu myślicielowi koncepcję połączenia islamu z komunizmem<sup>20</sup>.

Natomiast I.R. Islamgułowa wskazywała na istnienie w jego myśli koncepcji panturańskich (to jest dotyczących zjednoczenia wszystkich ludów tureckich), wynikające z nierozwiązania problemu narodowego, niezrealizowania idei rewolucji światowej i przejścia ku Nowej Polityce Ekonomicznej. Emancypacja narodowa ludów tureckich miała być procesem obiektywnym. Autorka uważa, że celem Sułtana-Galijewa było stworzenie niezależnego państwa narodów tureckich — „Turanii”, mającej być republiką demokratyczną<sup>21</sup>. Z kolei R. Muchamietdinow widzi w koncepcjach panturańskich jedynie cel taktyczny Sułtana-Galijewa. Jak twierdził, Sułtan-Galijew nie był nacjonalistą, a interesy światowej rewolucji stawiał ponad kwestią narodową. Osobna republika Tatarów miała być jedynie punktem wyjścia do zwycięstw rewolucji socjalistycznej, na wypadek upadku rządu sowietów w Moskwie i realizacji „burżuazyjnego zagrożenia” ze strony Indii i Chin<sup>22</sup>.

V. Hamzić spogląda na koncepcję Sułtana-Galijewa pod kątem jej antykolonialnego, a nawet antyrasistowskiego kontekstu. Jego zdaniem Sułtan-Galijew tworzył awangardę religijnej kulturowej konotacji walki klasowej w krajach kolonialnych i postkolonialnych. Jego zdaniem celem Sułtana-Galijewa był w istocie światowy socjalizm, który obejmie cały zakres etnicznych, narodowych i religijnych identyfikacji, będących przewodnikiem specyficznie socjalistycznej i rewolucyjnej muzułmańskiej praktyki. Co ciekawe, V. Hamzić traktuje deklarowany ateizm Sułtana-Galijewa jako fałszywy i przypisuje mu religijność. Antyreligijne teksty tego autora uznaje jedynie za formę *satry*, to jest fałszu mającego na celu ukrycie prawdziwych zamiarów muzułmanina. Innymi słowy miał to być ruch strategiczny<sup>23</sup>.

---

<sup>19</sup> A. Kruczek, *op. cit.*, s. 82.

<sup>20</sup> *Ibidem*, s. 83.

<sup>21</sup> I.R. Islamgułowa, *Mirsaid Sultan-Galiew o tiurskom jedinstwie*, „Wiestnik Baszkirskiego Uniwersytetu” 2005, s. 83, 84.

<sup>22</sup> R.F. Muchamietdinow, *Bolszewizm, nacjonal-kommunizm i fenomen M. Sułtan-Galijewa*, „Wiestnik TGGPU. Filologija i Kultura” 2010, nr 3, [b.p.].

<sup>23</sup> V. Hamzić, *op. cit.*, s. 2048, 2049.

### 3. Cel pracy

Wobec tak różnych interpretacji twórczości Sułtana-Galijewa za konieczne należy uznać zweryfikowanie kilku tez na podstawie jego najważniejszych prac i wystąpień, takich jak *K woprosu o Tataro-Baszkirowskij Sowietskoj riespublikie*, *Mietody antireligioznoj propagandy sriedi musulman* (1921), *Tatarskaja Awtonomnaja Riespublika* (1923), *Tiezisy ob osnowach socjalno-politiczeskogo, ekonomiczeskogo i kulturnogo razwitja tiurkskich narodow Azii i Jewropy* (1924 lub 1925) oraz przede wszystkim *Socjalnaja riewolucija i Wostok* (1919) i *Po woprosu o sozdanii Turanskoj Riespubliki* (1929). Jakkolwiek na podstawie jego artykułów nie da się określić jego światopoglądu religijnego, można wskazać, jakie cechy i rolę przypisywał islamowi w swojej myśli oraz jakie miał znaczenie dla identyfikacji społeczności tatarskiej.

Istotne jest zatem określenie roli, jaką miała odgrywać rewolucja w kontekście kwestii narodowej — czy rzeczywiście traktuje on kwestię narodową instrumentalnie, jako jedynie krok w stronę światowej rewolucji, czy też kwestie narodowe stawia na pierwszym miejscu, a sprawa narodowa zastępuje w jego myśli kwestię klasową. Co więcej, trzeba też rozważyć charakter wspólnoty, z którą Sułtan-Galijew zdaje się identyfikować — czy chodzi tu tylko o Tatarów zamieszkujących Azję Środkową (bez na przykład Azerów), czy też o ludy tureckie (panturanizm), czy może o wszystkich muzułmanów Rosji/ZSRR (także ludy nietureckie, na przykład perskojęzycznych Tadżyków). Dodatkowo wyjaśnienia wymaga, na jakim poziomie definiowanie tej wspólnoty miało znaczenie — czy jedynie dla celów taktycznych, czy też jednocześnie strategicznych.

### 4. Sułtan-Galijew wobec materializmu dialektycznego

Już po wydaleniu z partii Sułtan-Galijew wyraził swoją opinię na temat materializmu dialektycznego — dokonał tego na gruncie artykułu *Tiezisy ob osnowach socjalno-politiczeskogo, ekonomiczeskogo i kulturnogo razwitja tiurkskich narodow Azii i Jewropy*. Opinia ta była pierwszym wyrazem zerwania z głównym nurtem radzieckiego marksizmu. Jak sam w tym tekście przyznawał, zgadzał się ze światopoglądem materialistycznym oraz materializmem historycznym. Twierdził, że daje on najpełniejszy i najwierniejszy naukowo system poznania zjawisk społecznych oraz analizę ich przyczyn oraz skutków. Jednocześnie odmawiał europejskim marksistom monopolu na tę metodę i nie zgadzał się na proste kopiowanie zachodnich wzorów. Jego zdaniem materializm dialektyczny powstał nie tylko w ramach zachodnioeuropejskiej myśli naukowej, ale też wśród innych narodów (Arabów, Mongołów, Persów, Chińczyków) na długo przed pojawieniem się kultury europejskiej. Co więcej, nie był on zaszczerpiony przez Rosjan, lecz narodził się naturalnie, wskutek ekonomicznego ucisku, którego doświadczały te narody. Oznaczało to także, że zwolennicy tego

światopoglądu wcale nie musieli automatycznie się zgadzać i traktować jak świętość i bezsporny dogmat wszystkiego, co wytworzyli europejcy czy rosyjscy teoretycy materializmu dialektycznego<sup>24</sup>.

Doprowadziło to Sułtana-Galijewa do własnego sposobu zdefiniowania podstawowych zagadnień związanych z reorganizacją życia społecznego. Jego zdaniem problem leżał, po pierwsze, w kwestii kolonialnej, a po drugie — w implementacji metod komunizmu, to jest systemu bezklasowego, w którym nie będzie występować eksploatacja człowieka przez człowieka. Jakkolwiek zgadzał się z europejskimi komunistami co do oceny europejskiego imperializmu i reakcyjności nowoczesnej kapitalistycznej kultury europejskiej czy konieczności walki z nią, nie aprobował formułowanych przez nich recept. Jego zdaniem zamiana dyktatury jednej warstwy (burżuazji) na dyktaturę jej przeciwnstwa (proletariatu) nie zmieni na lepsze sytuacji ciemiężonych ludów. Wręcz przeciwnie, zdecentralizowaną dyktaturę zamieni na dyktaturę silnie sterowaną i scentralizowaną.

Prawdziwą zmianę może przynieść jedynie dyktatura kolonii i półkolonii nad metropoliami. To jedyny sposób — pisał — na emancypację i zerwanie zachodnich (w tym radzieckich) łańcuchów. W związku z tym Galijew zadawał cztery pytania:

1. Co przedstawia sobą turecki świat w systemie współczesnej ekonomii światowej i polityki jako organizm społeczno-produkcyjny?

2. Jakich warunków — wewnętrznych i zewnętrznych — brakuje do normalnego ekonomicznego, politycznego i kulturowego rozwoju narodów tureckich?

3. Jakimi drogami można zmienić te warunki — środkami ewolucyjnego rozwoju czy rewolucyjnego zrywu?

4. Jakie są konkretne metody pracy w jednym lub drugim kierunku, to jest strategia, taktyka i formy organizacji?

Wydaje się, że ten artykuł Sułtana-Galijewa nie jest niestety doceniany jako jeden z najważniejszych elementów jego myśli oraz projektu.

## 5. Tatarzy i Turkiestan

Jak wspomniano, do odpowiedniego zrozumienia myśli Sułtana-Galijewa niezbędne jest określenie jego stosunku do kwestii narodowej oraz roli, jaką odgrywać miały w niej określone organizmy państwowe (lub autonomie) Tatarów. Wiąże się z tym także kwestia roli tatarskich partii politycznych.

Jeszcze w 1919 roku Mirsaid Sułtan-Galijew opowiadał się za stworzeniem Tatarsko-Baszkirskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej. W artykule *Nasz put'* pisał o „komunistach-muzułmanach”, co jednak wydaje się odwołaniem nie tyle do religii, ile do pochodzenia komunistów z narodowości tradycyjnie wyznających islam. Jak stwierdzał jednak już na gruncie tego artykułu, dyktatura proletariatu nie

<sup>24</sup> [Tamerlan], *Nasz put'*, [w:] M. Sułtan-Galijew, *Izbrannyje trudy*, Kazań 1998, s. 122.

rozwiązuje jeszcze w skończonej formie wszystkich problemów narodowościowych. Do tego konieczne jest wiele głębokich zmian we wszystkich sferach życia — nie tylko na papierze i w słowach, lecz także w działaniu. Jak wyjaśniał, głównym warunkiem powodzenia tej koncepcji była współpraca mieszkańców na danym terytorium narodowości — w postaci ich mas pracujących — ich współpraca oparta na wolnych, komunistycznych zasadach<sup>25</sup>.

Napisany w tym samym roku *K woprosu o Tataro-Baszkirskoj Sowietsoj rjespublikie (O kwestii Tataro-Baszkirskiej Republiki Radzieckiej)* to kolejny wyraz chęci stworzenia osobnej Tatarsko-Baszkirskiej Republiki Radzieckiej. Artykuł zawiera kilka niezwykle interesujących wątków. Pierwszy z nich dotyczy wsparcia ruchów narodowyzwoleńczych wśród narodów „uciśnionych”. Zdaniem Galijewa zasługują one na pomoc socjalistów niezależnie od tego, czy są wyrazem woli całego narodu, czy też tylko klasy robotniczej. Jest to w pełni naturalne i uprawnione, o ile ta walka nie zamieni się w imperialistyczny nacjonalizm<sup>26</sup>. Dopuszczał takie wątpliwości tylko wtedy, gdy ruch narodowyzwoleńczy jest narzędziem jedynie burżuazji, chcącej eksploatować własny naród, albo gdy nacjonalizm o charakterze proletariackim zmienia się w nacjonalizm imperialistyczny — taką możliwość Sułtan-Galijew dostrzegł już w 1919 roku. We wskazanym artykule tatarski bolszewik zarzucał carskiej Rosji świadome działanie mające na celu osłabienie politycznego i społecznego położenia Tatarów przez podzielenie zamieszkanych przez nich terenów na trzy gubernie oraz kolonizację tych terenów rosyjskim chłopstwem<sup>27</sup>.

W wydanej w 1923 roku rozprawie *Tatarskaja Awtonomnaja Rjespublika (Tatarska Republika Autonomiczna)* Sułtan-Galijew starał się usprawiedliwić dążenia Tatarów do własnej republiki na gruncie ich zasług podczas wojny domowej oraz tego, że tatarski proletariacki miał już podczas rewolucji 1905 roku odżegnywać się od związków z lokalną burżuazją<sup>28</sup>. Jak wskazywał, tatarski proletariacki zawdzięczał rewolucji wszystko. Pragnął swoją wolność klasową i narodową realizować ze szczerym wsparciem i współczuciem ze strony robotników i chłopów całej federacji. Chciał się z nimi związać najsilniejszymi i nierozzerwalnymi więzami przyjaźni i braterstwa<sup>29</sup>. Co jednak ważne, w tym tekście Galijew pisał jedynie o Tatarach Tatarstanu oraz Baszkirii.

Datowane na 1929 rok *Po woprosu o sozdanii Turanskoj Rjespubliki (Do pytania o stworzeniu Republiki Turańskiej)* wydaje się pewnego rodzaju spowiedzią oraz usprawiedliwieniem Galijewa. Zawiera jednak wiele interesujących informacji na temat tego, jaką funkcję miała pełnić Republika Turańska w systemie sowieckim oraz jaki sens miało tworzenie alternatywnej, tatarskiej partii komunistycznej. Suł-

<sup>25</sup> *Ibidem*, s. 123.

<sup>26</sup> [Kan Temir], *K woprosu o Tataro-Baszkirskoj Sowietsoj rjespublikie*, [w:] M. Sułtan-Galijew, *op. cit.*, s. 141, 142.

<sup>27</sup> *Ibidem*, s. 143, 144.

<sup>28</sup> M. Sułtan-Galijew, *Tatarskaja Awtonomnaja Rjespublika*, [w:] *idem*, *Izbrannye trudy...*, s. 426.

<sup>29</sup> *Ibidem*, s. 430.



tan Galijew przewidywał w tym artykule nieunikniony rozpad Rosji. Prowadziło go to do koncepcji federacyjnego ustroju państwa sowieckiego w pierwszym stadium jego rozwoju oraz koncepcji Sojuszu Socjalistycznych Republik Sowieckich w drugim stadium. Taki plan przypisywał zresztą Leninowi<sup>30</sup>. Jednocześnie uważał za historyczną konieczność konsolidacji narodów tureckich — nie tylko w Rosji, ale też w Afganistanie i Chinach — i utworzenie dla nich jednego organizmu państwowego. Konieczność ta — wyjaśniał — była skutkiem rozpadu ustroju patriarchalno-feudalnego, co było związane z tworzeniem się tam kapitalizmu. Rewolucja socjalistyczna tylko przyspieszyła ten proces i żadna siła nie jest już mu w stanie zapobiec. Wspiera go nawet młoda burżuazja zjednoczona w ruchu młodotureckim, dążąc do oderwania ludów tureckich od ZSRR. Sułtan-Galijew chciał jednak zaprząć ideę panturecką do celów wzmocnienia wpływów ZSRR na Wschodzie. Jak wyjaśniał, jedna, zjednoczona tatarska republika miała być mocnym buforem ZSRR przed kapitalistycznymi Chinami oraz Indiami oraz mieć taki status jak Ukraina<sup>31</sup>. Republika Turańska miała być Federalną Republiką Radziecką w składzie ZSRR jako ludowo-demokratyczna republika, opartą — w przypadku porażki rewolucji — na kapitalizmie państwowym. W takim też wypadku niepodległe państwo turańskie miało też stanowić opór przed dalszą reakcją, gdyby burżuazja wróciła do władzy w Rosji i razem z rodzimą burżuazją (zadowoloną z przyznanej jej autonomii) chciała przywrócić dawne granice Rosji<sup>32</sup>. Również tworzone przez niego alternatywne struktury partyjne miały być jedynie zabezpieczeniem przed porażką rewolucji. Miała to być masowa partia robotniczo-chłopska oparta na wzorach bolszewizmu, to jest demokracji centralistycznej, i składać się z członków tureckich narodowości. Partia ta miała zajmować się między innymi przygotowaniem masowego powstania, mającego chronić Republikę Turańską przed restauracją burżuazyjnej Rosji<sup>33</sup>.

## 6. Islam

Jak już wskazano, istnieją pewne wątpliwości co do poglądów religijnych Mirsaidy Sułtana-Galijewa. Bez wątpienia był on jednak autorem opublikowanego w 1923 roku artykułu *Mietody antirieligioznoj propagandy sriedi musulman (Metody antyreligijnej propagandy wśród muzułmanów)*, który w istocie zawierał rekomendacje dotyczące sposobu prowadzenia kampanii ateistycznej w częściach ZSRR zamieszkałych przez wyznawców Allaha. Jego zdaniem metody walki z islamem powinny być zupełnie inne niż metody walki z chrześcijaństwem, co wynikało z odmiennego charakteru tej religii oraz jej stosunku do wiernych.

<sup>30</sup> M. Sułtan-Galijew, *Po woprosu o sozdanii Turanskoj Riespubliki*, [w:] *idem, Izbrannyje trudy...*, s. 611.

<sup>31</sup> *Ibidem*, s. 612.

<sup>32</sup> *Ibidem*.

<sup>33</sup> *Ibidem*, s. 613, 614.

Po pierwsze, jest to najmłodsza z wielkich religii. Dużo kompletniej reguluje ona życie społeczno-polityczne wiernego, wykraczając poza element etyczny-duchowy. Co więcej, wiele norm szariatu jest w istocie przydatnych w kontekście budowy socjalizmu, na przykład obowiązek pracy, opieki nad innymi, odrzucenie prywatnej własności ziemi, wody i lasów, zakaz hazardu czy istnienie progresywnych podatków. Ten wszechogarniający charakter islamu sprawia jednak, że walka z nim jest trudniejsza<sup>34</sup>. Problemem była też silniejsza pozycja muzułmańskiego duchowieństwa związana z tym, że było ono bliżej człowieka.

Po drugie, problemem był także status ekonomiczno-społeczny muzułmanów. Przez ostatnie lata świat muzułmański był eksploatowany przez Europejczyków, stając się dla niego jedynie źródłem surowców. Galijew prawdopodobnie po raz pierwszy narysował tutaj obraz walki narodów kolonialnych z europejskim imperializmem — przypisywał on tej relacji charakter walki czysto ekonomicznej. Jednocześnie w oczach muzułmanów była to już wojna polityczna, traktowana jako walka z islamem — była to nieunikniona konsekwencja tego, że cały świat islamu został podbity. Z tego powodu islam traktowany jest jako religia prześladowanych i wiara defensywna. Z tego powodu Rosjanie, walcząc z religią, automatycznie rozpoczynają walkę polityczną. Co więcej, czynnikiem hamującym propagandę antyreligijną było też zacofanie muzułmanów<sup>35</sup>.

W związku z tym Sułtan-Galijew zalecał bardzo ostrożne i rozsądne, a przede wszystkim życiowe podejście do propagandy antyreligijnej. Sprzeciwiał się walce antyreligijnej i przeciwstawiał ją antyreligijnej propagandzie. Innymi słowy zalecał nie zwalczanie religii, lecz propagowanie ateizmu jako postawy<sup>36</sup>. Krytykował wszelki mesjanizm w propagandzie, który całkowicie miał ją eliminować w oczach ludności. Agitacja miała przy tym przebiegać na gruncie codzienności i uczynków, a nie broszur, wykładów i dysput — jak to ujął sam Sułtan-Galijew, propaganda słów miała ustąpić propagandzie uczynków.

Co charakterystyczne, Galijew osobno wymienia metody walki religijnej wśród poszczególnych grup etnicznych: Tatarów, Baszkirów, Kirgizów, mieszkańców Turkiestanu, Chiwy i Buchary, Azerbejdżanu, Kaukazu i Krymu. Najwięcej miejsca poświęcał przy tym Tatarom. Jak stwierdzał, tatarskie duchowieństwo, szczególnie to związane z wpływem inteligencji młodotureckiej, było lepiej zorganizowane niż duchowieństwo pozostałych grup etnicznych. Dodatkowo problemem miała być psychologiczna niechęć Tatarów do „mesjanistycznych” działań dawnych rosyjskich organizacji, takich jak Sojusz Ludu Rosyjskiego, które jedynie wzmacniały religijny fanatyzm muzułmanów. Jednocześnie propagandę religijną miały ułatwiać duża proletaryzacja tatarskich mas, ubóstwo, głód oraz związana z tym emigracja w przemysłowe regiony Rosji. Oderwanie od ojczyzny i wpływu otoczenia robot-

<sup>34</sup> M. Sułtan-Galijew, *Mietydy antirieligioznoj propagandy sriedi musulman*, [w:] *idem*, *Izbrannyje trudy...*, s. 362, 363.

<sup>35</sup> *Ibidem*, s. 365.

<sup>36</sup> *Ibidem*, s. 366.

ników tatarskiego pochodzenia miało doprowadzić do większej jego podatności na propagandę ateistyczną. Jednocześnie Tatarom przypisywał wyższy poziom rozwoju cywilizacyjnego niż innym muzułmanom, objawiającego się między innymi w ich odrodzeniu narodowym czy wspomnianym już dżadidyzmie. Propagandę miał również ułatwiać wpływ rewolucji społecznej, która powiększyła pole do działań antyreligijnych wśród Tatarów, wywołując między innymi podziały wśród tatarskiego duchowieństwa<sup>37</sup>.

Jeśli chodzi o Baszkirów, Galijew nie zauważał wśród nich fanatyzmu religijnego, jednak widział ślady pierwotnych religii pogańskich. Islam miał być dla Baszkirów religią napływową, przyniesioną przez Tatarów, a przez to nakładał się na różnice klasowo-rasowe między Tatarami a Baszkirami — Tatarzy jako lepiej rozwinięci dominowali ekonomicznie nad Baszkirami. I tutaj działacz ujrzał więc pole do propagandy ateistycznej, jednak zauważył przeszkodę w dużym „zacofaniu” Baszkirów.

Wśród Kirgizów (do 1925 roku Kirgizami nazywano Kazachów; chodzi tu więc w istocie o Kazachów, a nie Kirgizów we współczesnym rozumieniu tego słowa) dostrzegał największe pole do powodzenia akcji ateizacyjnej. Jako koczownicy mieli być najmniej religijni, ponadto islam miał być dla nich religią napływową podobnie jak dla Baszkirów. Większym problemem miały być tereny obecnego Uzbekistanu oraz Turkmenistanu, które według Sułtana-Galijewa były rozsądnymi fanatyzmu religijnego i walka z religią na tych obszarach miała być szczególnie trudna.

Dobre warunki do propagandy miały istnieć natomiast wśród Azerów, mających być niemal tak dobrze rozwiniętymi jak Tatarzy nadwołżańscy. W przeciwieństwie do nich wśród kaukaskich górali działalność miała być bardzo utrudniona, istniały tam bowiem tradycje imamaty Szamila, mocny wpływ prawa zwyczajowego, narodowa literatura, a poza tym teren ten charakteryzował się zamkniętością narodowo-religijną. Sułtan-Galijew nie widział tam więc żadnego pola do propagandy antyreligijnej<sup>38</sup>.

Pokazuje to jednak, że widział on narody muzułmańskie nie jako homogeniczną jedność, ale dostrzegał różnice między poszczególnymi grupami etnicznymi zamieszkującymi Rosję Radziecką. Co zwraca uwagę, opisywał jedynie ludy tureckojęzyczne: Tatarów, Baszkirów, Azerów, Kazachów, nie odnosząc się zasadniczo do perskojęzycznych Tadżyków czy innych narodów muzułmańskich zasiedlających Rosję. Dowodzi to, że mimo wszystko wciąż myślał bardziej w kategoriach panturanizmu, a nie muzułmańskiej jedności. Dość nietypowy jest wyrażony w tym memoriale stosunek do islamu — jakkolwiek Galijew wyraźnie sugeruje politykę ateizacyjną, dostrzega wiele pozytywnych cech tej religii w porównaniu z innymi.

<sup>37</sup> *Ibidem*, s. 369–371.

<sup>38</sup> *Ibidem*, s. 372, 373.

## 7. Antagonizm między państwami imperialnymi a kolonialnymi

Najbardziej znana praca Galijewa — *Socjalnaja riewolucija i Wostok (Rewolucja społeczna i Wschód)* — opublikowana została w czasopiśmie „Żyżn’ nacjonalnostiej”. Jak stwierdzał na jego łamach autor, kapitalizm i socjalizm nie mogą z sobą współistnieć, prędzej czy później musi dojść między nimi do konfliktu. Z tego też powodu rewolucja rosyjska musiała przekształcić się w rewolucję światową. Jak jednak przyjmował, kierunek rewolucji — zachodni — został źle i jednostronnie wybrany. Zapłacił za to Wschód, którego rola w ewolucji została umniejszona. Był to błąd — zachodni proletariatus nie był wystarczająco silny, by obalić imperializm. Ponadto pozostawiono przez to burżuazji pełne pole manewru na Wschodzie<sup>39</sup>. Co więcej, nawet gdyby zachodni proletariatus wygrał z własną burżuazją, doprowadziłoby go to do nieuchronnej kolizji ze Wschodem. Tam bowiem zachodnia burżuazja skoncentrowałaby wszystkie swoje siły, wykorzystując klasową i narodową nienawiść Wschodu do Zachodu.

Wschód Galijew postrzegał jako obiekt eksploatacji ze strony zachodnioeuropejskiego kapitału, za skutek zaś I wojny światowej uważał tymczasową dominację ententy nad pozostałymi częściami świata. Przewidywał jednak, że dominację tę zakończy nieuchronna konfrontacja między nimi. Odnosząc się znów do kwestii wschodniej, zauważał, iż sytuacja narodów kolonialnych jest jeszcze gorsza od sytuacji zachodniego proletariatus — jest on bowiem wyzyskiwany nie tylko przez zachodnią burżuazję, lecz także przez burżuazję rodzimą. Rewolucja socjalistyczna na Wschodzie nie może się zatem ograniczać do obalenia zachodniego imperializmu, ale musi iść dalej — do obalenia orientalnej feudalno-klerykalnej burżuazji, udającej liberalną, ale w rzeczywistości będącą brutalnie despotyczną<sup>40</sup>. Wschód jest złobem zachodniego kapitalizmu; bez Wschodu zachodni imperializm zginie śmiercią naturalną. Jednocześnie istnieje ryzyko, że wtedy powstanie nowy — wschodni — imperializm, zrodzony pod presją zachodniego i sprzymierzając się z siłami japońskiego lub europejskiego imperializmu, nie zwróci się przeciwko rewolucji<sup>41</sup>.

Mocne zaakcentowanie antagonizmów między narodami kolonialnymi a imperialnymi pojawia się w wydanym już po aresztowaniu Sułtana-Galijewa artykule *Tiezisy ob osnovach socjalno-politiceskogo, ekonomiczeskogo i kulturnogo razwitia tiurkskich narodow Azii i Jewropy (Tezy o podstawach społeczno-politycznego, ekonomicznego i kulturalnego rozwoju ludów tureckich Azji i Europy)*. W pracy tej autor formułuje tezę o pasożytniczym i reakcyjnym statusie kultury narodów Zachodu, będącym wyrazem rozwoju ludzkości w danej epoce. W organizacji światowej produkcji wyróżniał element statyczny i dynamiczny. Element statyczny miał polegać

---

<sup>39</sup> M. Sultan-Galiev, *Social Revolution and the East*, <https://anti-imperialism.org/2016/08/08/two-articles-by-mirsaid-sultan-galiev-1919/> (dostęp: 20.02.2020).

<sup>40</sup> *Ibidem*.

<sup>41</sup> *Ibidem*.

na monopolistycznej koncentracji środków produkcji w rękach metropolii (zarówno środków produkcji oraz kapitału, jak i środków transportu oraz surowców)<sup>42</sup>. Moment dynamiczny określał jako pasożytnictwo i reakcyjność materialnej kultury metropolii z punktu widzenia maksymalnego rozwoju przemysłowych sił ludzkości. Dopełniał on moment statyczny, który miał polegać na tym, że rozwój materialnej kultury narodów Zachodu oparty miał być na ochronie niewolniczych stosunków narzuconych narodom Wschodu, przez co Galijew rozumiał eksploatację naturalno-przyrodniczych sił i zasobów kolonii półkolonii, oraz na zatrzymaniu rozwoju wewnętrznych sił przemysłu. Innymi słowy Zachód pragnie utrzymać te państwa w fazie społeczeństw rolniczych. Dokonuje się to za pomocą zabezpieczenia ekonomii metropolii przemysłu tanimi surowcami, przez co kraje Zachodu traktują Afrykę i Azję jako źródła tanich surowców. Powoduje to też walkę z wszelkimi przejawami politycznej niepodległości kolonii, zabezpieczenie taniej siły roboczej oraz tanich rynków zbytu na produkty metropolii. Co jednak ważne, Sułtan-Galijew dostrzegał sprzeczności powodujące konflikty nie tylko między koloniami a metropolią, lecz także między narodami Zachodu<sup>43</sup>.

Zgodnie z kanonami materializmu ekonomicznego Sułtan-Galijew dostrzegał nieproduktywność eksploatacji narodów kolonialnych przez metropolię oraz zarzucał organizacji światowego systemu produkcji marnotrawstwo ludzkiej energii<sup>44</sup>. Co więcej, istniejący układ ekonomiczny prowadził także do zduszenia kulturowego rozwoju narodów kolonialnych. Na tej podstawie Galijew formułował sprzeczność między istniejącym układem ekonomiczno-społecznym a powstającymi w koloniach materialnych i politycznych warunkami do narodowej niezależności i społecznego oswobodzenia od ucisku metropolii, to jest ruchami narodowyzwolenческими<sup>45</sup>. Jednocześnie uważał, że materialne potrzeby narodów metropolii przerosły istniejącą formę ich materialnej kultury. Chęć uzyskania dodatkowych korzyści kosztem narodów kolonialnych powoduje u tych drugich chęć wystąpienia przeciwko panowaniu Zachodu.

Zdaniem Galijewa Zachód słabł ze względu na trwającą w jego łonie walkę klas, przejawiających trzy różne ideologie (konserwatyzm dla wielkiej burżuazji, liberalizm dla drobnej, socjalizm dla robotników). Tutaj pojawia się ważny element myśli Sułtana-Galijewa — za przykład państwa Zachodu osłabionego walką klas uważał Rosję, która przegrała wojnę z Japonią między innymi właśnie z powodu walki klas. Te konflikty wykorzystała także Turcja Mustafy Kemala Atatürka, dzięki czemu udało jej się w 1922 roku odeprzeć próbę opanowania przez państwa Zachodu. Właśnie w Turcji Sułtan-Galijew dostrzegał przykład tego, jak wykorzystywać sprzeczności w łonie metropolii. Turcja dała radę wygrać, gdy wystąpiła jako

<sup>42</sup> M. Sułtan-Galijew, *Tiezisy ob osnovach socjalno-politiceskogo, ekonomiceskogo i kulturnogo razwitia tiurkskich narodow Azii i Jewropy*, [w:] *idem, Izbrannyye trudy...*, s. 529, 530.

<sup>43</sup> *Ibidem*, s. 531.

<sup>44</sup> *Ibidem*, s. 531, 532.

<sup>45</sup> *Ibidem*, s. 534.

narodowa jedność, która zjednoczyła w jednym porywie walki za sprawę narodową wszystkie klasy narodu tureckiego, podczas gdy Europa była jak „gotujący się wulkan narodowych i klasowych sprzeczności”<sup>46</sup>. Konkurencja i narodowa walka między tymi narodami osłabiały ich wpływ na kolonie i dawały możliwość manewrowania i lawirowania. Osłabiały się one wskutek walki o dominację. Na tym właśnie miały opierać się niepodległość Turcji, Afganistanu, a także odrodzenie się takich krajów jak Polska czy utworzenie Czechosłowacji, Litwy, Łotwy i Estonii<sup>47</sup>.

Ważnym wątkiem na tym etapie twórczości Galijewa jest jednak sposób postrzegania ZSRR — był on dla niego jedynie kolejnym wcieleniem imperialnej Rosji mimo deklarowanej budowy socjalizmu. ZSRR był instytucjonalizacją panowania Wielkorusów nad innymi narodami. Stosował przy tym te same imperialistyczne sztuczki, dążąc między innymi do osłabienia ekonomicznego i politycznego Turkiestanu. Podzielenie go na mniejsze jednostki prowadziło do niemożliwości ich zjednoczenia w silną jednostkę państwową. Jak jednak przepowiadał Galijew, jako państwo wielonarodowe Rosja niechybnie rozpadnie się i podzieli. Widział dwie możliwości: albo dokona się jej rozczłonkowanie na mniejsze państwa, albo władza Rosjan zostanie zamieniona przez kolektywną władzę narodów uciśnionych i tak dyktatura narodu rosyjskiego zmieniona zostanie w dyktaturę narodów kolonialnych. Galijew widział ten proces w kategorii historycznej konieczności<sup>48</sup>. Na gruzach Rosji powstać miała Ukraina (z Krymem oraz Białorusią), sojusz Kaukazu Północnego z Zakaukaziem, Turan (sojusz Tatarstanu, Baszkirii, Kirgizji i federacji republik Turkiestanu), Syberia oraz Wielkorusja<sup>49</sup>.

Pojawił się tu zatem wątek zamiany władzy państw kolonialnych przez narody do tej pory uciśnione, najmocniej zaakcentowany na gruncie najsłynniejszej pracy Galijewa — trzyczęściowej *Socjalnaja riewolucija i Wostok*.

## Wnioski

Na podstawie przeprowadzonej tutaj analizy należy wskazać, że Sułtan-Galijew z całą pewnością pozostawał wierny marksizmowi i był zdecydowanym zwolennikiem materializmu ekonomicznego. Jednocześnie dążył do pewnej emancypacji na gruncie ideowym, odmawiając zachodnim i rosyjskim komunistom monopolu na interpretację w duchu materializmu, a także negując ich pierwszeństwo w tym zakresie, dopatrując się ich załączków w dorobku filozofii Wschodu. Ta emancypacja Wschodu przejawiała się przede wszystkim na gruncie pewnej reinterpretacji jednego z najważniejszych założeń — walki klas. Sułtan-Galijew przeniósł model walki klas z relacji społecznych na relacje między narodami kolonialnymi a imperialistycznymi metro-

<sup>46</sup> *Ibidem*, s. 534, 535.

<sup>47</sup> *Ibidem*, s. 535.

<sup>48</sup> *Ibidem*, s. 538.

<sup>49</sup> *Ibidem*.

poliami. W walce tej narody kolonialne nie miały stać na straconej pozycji, jeśliby wystąpiły pod jednym sztandarem i wykorzystały sprzeczności w ramach państw imperialistycznych. Możliwym skutkiem byłoby wprowadzenie — analogicznie do dyktatury proletariatu — dyktatury narodów kolonialnych nad dotychczasowymi metropoliami.

Trzeba podnieść, że dla Sułtana-Galijewa naród był właściwie tak ważny jak klasa, a w pewnym wymiarze nawet ją zastępował. Tatarski działacz odrzucał internacjonalizm oraz zalecał wspieranie ruchów narodowyzwoleńczych, nawet gdy przewodziła im burżuazja. Oczywiście element narodowy korygowany był elementem klasowym — najważniejszy był bowiem proletariąt, a burżuazje narodów kolonialnych Sułtan-Galijew pragnął zwalczać, nie chciał jednak roztopienia się tych narodów w robotniczej masie, ale uzupełnienia równych praw w zakresie ekonomii równymi prawami w zakresie kultury. Mimo to Galijew nie tworzył własnej definicji narodu ani jego rozwiniętej teorii, posługując się tym terminem w różnych kontekstach. W tym zakresie bardzo ważna była wspólnota narodowa, do której odwoływał się Sułtan-Galijew. Bez wątplenia była to wspólnota tatarska, a nie jedynie ogólnie muzułmańska, obejmująca wszystkich muzułmanów Rosji. Islam odgrywał u niego ważną rolę identyfikującą tę wspólnotę — pozwalał na pokazanie jej odrębności od prześladowających ją Wielkorusów. Przebudzenie narodowe Tatarów traktował jako proces nieunikniony. Jego logiczną konsekwencją powinno być zjednoczenie wszystkich Tatarów w jednym organizmie państwowym — niepodległym bądź wchodzącym w skład ZSRR jako osobna republika. Dostrzegał mimo to różnice między Tatarami, nazywając je „plemiennymi”; nie traktował ich jednak jako monolitu.

Innym ważnym wątkiem jest pojawiająca się konstatacja, że nawet w ramach systemu socjalistycznego możliwe jest, by proletariąt należący do jednego narodu zaczął prześladować proletariąt należący do innych, tym samym kontynuując kolonizatorskie praktyki. To właśnie stało się w ZSRR, który okazał się pod tym względem kolejnym wcieleniem Rosji. Z tego powodu wyzwolenie ekonomiczne musi się wiązać także z wyzwoleniem narodowym. Działacz przewidywał przy tym nieuchronny upadek ZSRR jako państwa wielonarodowego.

Nie wydaje się zatem, aby wyzwolenie narodowe było jedynie celem taktycznym Sułtana-Galijewa na drodze do celu ostatecznego — zwycięstwa rewolucji. Te cele były w jego myśli równoważne, dopełniające się i nie wyobrażał on sobie realizacji jednego bez drugiego. Przejawia się to na gruncie jego projektów budowy tatarskiej autonomii lub republiki oraz bardzo negatywnego stosunku do polityki ZSRR w zakresie narodowości. Definiowanie wspólnoty narodowej nie miało tutaj waloru taktycznego, Sułtan-Galijew pragnął swobodnego rozwoju kulturowego dla ludności tureckojęzycznej i był to dla niego również cel strategiczny. Świadczy o tym zresztą zrównanie w jego myśli kwestii narodowej z kwestią klasową.

## Bibliografia

- Baker M.R., *Did he really do it? Mirsaid Sultan-Galiev, party disloyalty, and the 1923 affair*, „Europe-Asia Studies” 66, 2014, nr 4.
- Bennigsen A., Lemerrier-Quelquejay C., *Sultan Galiev, le père de la révolution tiers-mondiste*, Paris 1986.
- Capisani G.R., *Nowe państwa Azji Środkowej*, Warszawa 2004.
- Chazbijewicz S., *Sultan Galijew i ideologiczne podłoże politycznego separatyzmu muzułmanów w Rosji w latach 1917–1920: przyczynek do polityki narodowościowej w Związku Sowieckim*, „Echa Przeszłości” 2009, nr 10.
- Hamzić V., *Mir-Said Sultan-Galiev and the idea of Muslim Marxism: Empire, third world(s) and praxis*, „Third World Quarterly” 37, 2016, nr 11.
- Islamgułowa I.R., *Mirsaid Sultan-Galijew o tiurskom jedinstwie*, „Wiestnik Baszkirskiego Uniwersytetu” 2005.
- Kacınç H., *Sultan Galiyev ve milli komünizm*, Istanbul 2003.
- Kruczek A., *Sultan-Galijew — po 50-ciu latach*, „Kultura” 1973, nr 9.
- Muchamietdinow R.F., *Bolszewizm, nacjonal-kommunizm i fenomen M. Sultana-Galijewa*, „Wiestnik TGGPU. Fiłologija i Kultura” 2010, nr 3.
- Mukhamedyarov Sh.F., Sultanbekov B.F., *Mirsaid Sultan-Galiev: His character and fate*, „Central Asian Survey” 9, 1990, nr 2.
- Sultan-Galijew M., *Izbrannyje trudy*, Kazań 1998.
- Sultan-Galiev M., *Social Revolution and the East*, <https://anti-imperialism.org/2016/08/08/two-articles-by-mirsaid-sultan-galiev-1919/>.
- Szlajfer H., *Koncepcje Sultana-Galijewa, Mariátegui’ego i Haya de la Torre: zarys ujęcia porównawczego*, „Studia Polityczne” 27, 2011.

## Sultangalievshchysna — on the “Islamic” Marxism of Mirsaid Sultan-Galiev

### Summary

Mirsaid Sultan-Galiev is known as the creator of a specific, Islamic version of Marxism and one of the first victims of Joseph Stalin’s purges in the Russian Communist Party (Bolshevik faction). The reason for his exclusion from the Party was his attempt to formulate a separate view on Marxism, which was treated as an act of disloyalty toward the Party. Due to the anti-colonial character of his thought, he had inspired a number of socialist activists from Third World Countries, such as Gamal Abdul Nasser. Sultan-Galiev became a member of the communist party rather late in his life. Despite that, he would very quickly make his career there, reaching top positions and cooperating with, among others, Joseph Stalin. It was at this time when he began to express a negative approach to the line of the Party. He would postulate the changing focus of the Revolution and suggested spreading it to the East, not to the West. He also advocated the idea of a single, separate Soviet Republic for Tatars. Meanwhile he would begin to create his faction in the party, which eventually led to his exclusion and arrest. There are a few threads that can be found in Sultan-Galiev’s thought. One of them is an attempt to question the primary role of European Marxists as the only



interpreters of that ideology. He would also attempt to complete the concept of class struggle by supplementing it with the contradictions between the colonial nations and the mother countries. In his thought the national question is as important as class war and he considers it necessary to supplement economic freedom by cultural freedom. He also believed a Tatar national awakening was a historical necessity and anticipated the rapid fall of the Soviet Union which he thought was based — similarly to Imperial Russia — on the national domination of Russians and discrimination of national minorities. In Galiev's thought, Islam plays a role of a factor that allows him to indicate some community with which he identified himself. The pan-Turanian threads are clearly seen, such as the will to unite all of the Tatars in one state. The goal of the article is to describe the originality of Sultan-Galiev's thought and to indicate what the relation was between the national and the class question in his views, as well as to show the role Islam and pan-Turanism played in his political thought.

**Keywords:** Marxism, Tatars, Sultan-Galiev, USSR, Joseph Stalin, Islam

**Марцін Єндрисяк**

Вроцлавський університет

## **Султангаліївщина: про «мусульманський» марксизм Мірсаїда Султан-Галієва**

Анотація

Мірсаїд Султан-Галієв відомий у світі як автор специфічної мусульманської версії марксизму а також як один із перших потерпілих від чисток Йосифа Сталіна в Російській комуністичній партії (більшовиків). Прчиною його видалення із партії мала бути його спроба особливого погляду на марксизм і відсутність лояльності до партії. Через своє антиколоніальне забарвлення його думки стались натхненням для низки соціалістичних активістів країн Третього світу, зокрема Гамалія Абдулі Насера.

М. Султан-Галієв доволі пізно ввійшов до складу комуністичної партії, та, не зважаючи на це, дуже швидко просунувся до високих посад, співпрацюючи зокрема із Й. Сталіном. Саме в цей період починає висловлювати своє негативне ставлення до прийнятої лінії партії, переконуючи про необхідність концентрації уваги на експансію на схід, а не на захід а також про створення єдиної окремої радянської республіки для татарів. Водночас почав організовувати власну фракцію в партії, що і призвело до кінцевого його усунення із партії та арешту.

В міркуваннях М. Султан-Галієва прослідковується зразу кілька питань. Одним із них — це спроба підваження першочергової ролі європейських марксистів як єдиноправильних інтерпретаторів цієї ідеології. Він також здійснив в своїх вченнях певного доповнення до концепції класової боротьби, вказуючи на суперечності, які існують між колоніальними народами та метрополіями. Він, зокрема, вважав, що національне питання є на стільки ж важливе як і питання класової боротьби, також наполягав про необхідність здійснення економічного визволення шляхом культурного

визволення. При цьому розглядав процес створення національної ідентичності татарів як історичну необхідність і передбачав швидкий розпад СРСР, побудованого — подібно як царська Росія — на домінації російської стихії та дискримінації національних меншин.

На думку М. Султан-Галієва, Іслам виконує роль фактора, що дозволяє певним чином виокремити соціум, з котрим був ототожнюваний. Чітко простежувалася в нього і концепція пантюркізму і стремління до об'єднання всіх татарів в межах єдиного державного організму.

Стаття має на меті представити специфіку думки М. Султан-Галієва а також з'ясувати на основі його поглядів відношення національного питання і класового а також виявити впливи ідеології пантюркізму та роль Ісламу.

**Ключові слова:** марксизм, татари, М. Султан-Галієв, СРСР, Йосип Сталін, Іслам